בדד

בכל דרכיך דעהו

כתב־עת לענייני תורה ומדע

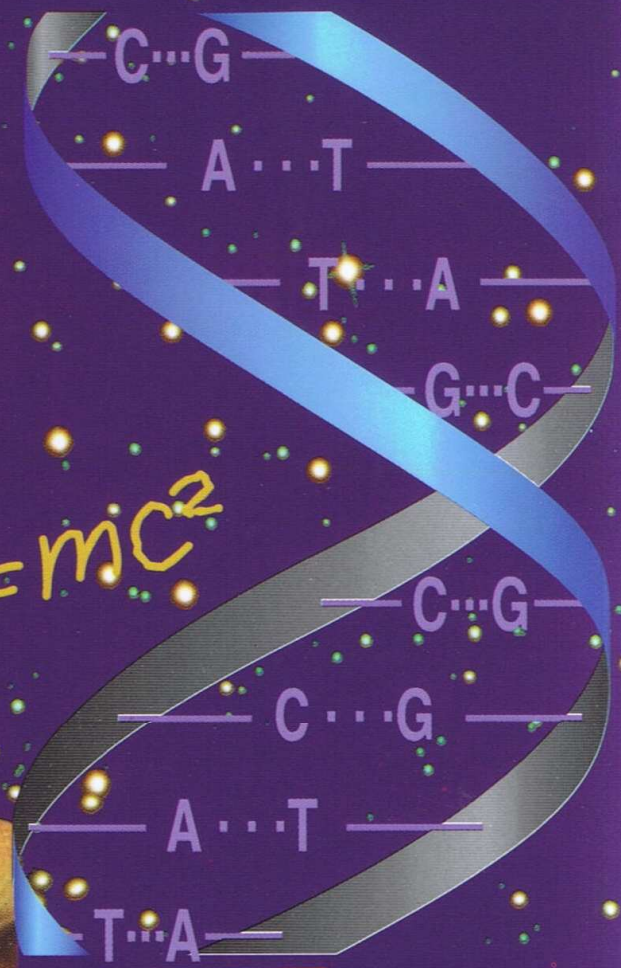

$E=mc^2$

28
כסלו תשע"ד

הוצאת אוניברסיטת בר־אילן

בדד

בכל דרכיך דעהו

כתב־עת לענייני תורה ומדע

חוב׳ 28 - כסלו תשע״ד

עורך
עלי מרצבך

הוצאת אוניברסיטת בר־אילן, רמת־גן

עורך: עלי מרצבך, המחלקה למתמטיקה, אוניברסיטת בר־אילן

עורכי משנה: דניאל שפרבר, המחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר־אילן
יהודה פרידלנדר, המחלקה לספרות עם־ישראל, אוניברסיטת בר־אילן

עורך קודם (גליונות 1-16): יחיאל דומב ז״ל

מערכת:

ישראל אומן	המרכז הבין־תחומי לחקר הרציונליות, האוניברסיטה העברית בירושלים
אהרן אנקר	הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת בר־אילן
יוסף בודנהיימר	בית־ספר גבוה לטכנולוגיה (מכון לב), ירושלים
דניאל הרשקוביץ	הפקולטה למתמטיקה, הטכניון, חיפה
ארי זיבוטפסקי	המרכז הרב תחומי לחקר המוח על שם לסלי וסוזן גונדה (גולדשמיט), אוניברסיטת בר־אילן
יהושע ליברמן	בית־הספר למינהל עסקים, המכללה האקדמית נתניה
דוד לייזר	המחלקה לפסיכולוגיה, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב
שוברט ספירו	היחידה ללימודי יסוד, אוניברסיטת בר־אילן
שמואל ספרן	המחלקה לחומרים ופני שטח, מכון ויצמן, רחובות
זהר עמר	המחלקה ללימודי ארץ־ישראל, אוניברסיטת בר־אילן
הלל פורסטנברג	המחלקה למתמטיקה, אוניברסיטת בר־אילן
דרור פיקסלר	הפקולטה להנדסה, אוניברסיטת בר־אילן
אריה פרימר	המחלקה לכימיה, אוניברסיטת בר־אילן
משה קופל	המחלקה למדעי המחשב, אוניברסיטת בר־אילן
אלכסנדר קליין	היחידה לסטטיסטיקה, אוניברסיטת בר־אילן
מנחם קלנר	המחלקה למדעי היהדות, אוניברסיטת חיפה
שבתי אברהם הכהן רפפורט	המכון הגבוה לתורה, אוניברסיטת בר־אילן
מאיר שוורץ	אגודת אנשי מדע שומרי תורה
יעקב שכטר	מכון הרב יוסף סולובייצ׳יק, בוסטון
שמואל שפרכר	המחלקה לכימיה, אוניברסיטת בר־אילן

ISSN 0793-3894
©
כל הזכויות שמורות לאוניברסיטת בר־אילן, רמת־גן

אין להעתיק חוברת זו או קטעים ממנה בשום צורה ובשום אמצעי אלקטרוני, מגנטי
או מכאני (לרבות צילום, מיזעור והקלטה) ללא אישור בכתב מהמו״ל

נדפס בישראל תשע״ד
דפוס לביא, ת״א

תוכן העניינים

5 **שלמה זאב פיק:** על פרופ׳ שאול ליברמן והמכון הגבוה לתורה שעל יד אוניברסיטת בר-אילן — פרק מהשקפתו

15 **אראל סגל-הלוי:** אלגוריתם היובל — תהליך הדרגתי לחלוקת נחלות בימינו

45 **אורי צור ויהודה אשכנזי:** מגילה עפה — מידת העולם לפי תפיסת ר׳ אליעזר הקליר

57 **אברהם קרסנטי:** מקור האסתטיקה וסדרת פיבונאצ׳י באגדות התלמוד

75 **זהר עמר:** יין חי ויין מזוג: על יינות שלהם ועל יינות שלנו

97 **מרדכי א׳ כסלו:** לזיהוי עצי השיטים של המשכן וכליו

113 **ערן רביב:** המבנה המתמטי של לוח ארבעה שערים וחישובי שכיחויות בלוח העברי

129 **גבריאל יצחק רוונה:** דור הפלגה ובעיית עמימותה של השפה

137 **יהודה סטופניקר וחגי זילברברג:** תורה וטריז: עיון בחשיבת חז״ל בראי שיטת ״טריז״

פרפראות

161 **אלחנן י׳ מאיר:** סטטיסטיקה ודקדוק כמסייעים בהבנת התנ״ך: על השורש ק.ט.ר.

ביקורת ספרים

163 **ישראל רוזנסון:** על הספר ״צמחי המקרא״, מאת זהר עמר

תגובות

169 **חיים אפפלדורפר:** הערה למאמרו של אריאל כהן, ״כיצד בחר הרמב״ם את נקודת ׳העיקר׳ — ביאורים לחישובים האסטרונומיים בהלכות קידוש החודש״

170 **אריאל כהן:** תגובה להערתו של חיים אפפלדורפר

171 תקצירים בעברית

חלק אנגלי

5 **יוסף יצחק איידלר:** התקופה הגדולה של 689472 שנה בלוח העברי ושימושה בבעיות של שכיחות והסתברות

45 תקצירים באנגלית

רשימת המשתתפים

יוסף יצחק איידלר, (מהנדס אזרחי) 141/3 chaussé de Charleroi, 1060 Brussels, Belgium

חיים אפפלדורפר, מחלקת סטנדרטים פיסיקליים, מעבדה לאומית לפיסיקה

יהודה אשכנזי, המחלקה למדעי המחשב ומתמטיקה, אוניברסיטת אריאל בשומרון

חגי זילברברג, דקנט הסטודנטים, אוניברסיטת אריאל בשומרון

אריאל כהן, המכון למדעי כדור הארץ, האוניברסיטה העברית, ירושלים

מרדכי א׳ כסלו, הפקולטה למדעי החיים, אוניברסיטת בר-אילן

אלחנן י׳ מאיר, ישיבת עתניאל

אראל סגל-הלוי, המחלקה למדעי המחשב, אוניברסיטת בר-אילן

יהודה סטופניקר, מחלקת תעשייה וניהול, אוניברסיטת אריאל בשומרון

זהר עמר, המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן

שלמה זאב פיק, מכון הגבוה לתורה ע״ש לודביג ואריקה יסלזון (ע״ר), אוניברסיטת בר-אילן

אורי צור, המחלקה למורשת ישראל, אוניברסיטת אריאל בשומרון

אברהם קרסנטי, הפקולטה להנדסה, בית הספר הגבוה לטכנולוגיה, ירושלים

ערן רביב, המחלקה למתמטיקה, אוניברסיטת בר-אילן

גבריאל יצחק רוונה, הספרייה המרכזית ע״ש זלמן ארן, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע

ישראל רוזנסון, מכללת אפרתה, ירושלים

תקצירים בעברית

התקופה הגדולה של 689472 שנה בלוח העברי ושימושה בבעיות של שכיחות והסתברות

יוסף יצחק איידלר

הנושא המרכזי של המאמר הזה הוא בדיקתה של התקופה הגדולה של הלוח העברי. אחרי תקופה של 36288 מחזורים של 19 שנה כלומר אחרי 689472 שנה, המולד הראשי של בהר"ד חוזר שנית להיות מולדה של שנה ראשונה של מחזור של 19 שנה. זה יתרחש ביום ב', א' תשרי שנת 689473 המתאים ליום ב', ד' נובמבר שנת 685720 של הלוח הגריגוריאני. בסוף התקופה הגדולה או הסיבוב הגדול חוזר מולד בהר"ד לראש המחזור של 19 שנה וממילא מתחילה תקופה חדשה של 36288 מחזורים בני 19 שנה הדומה בסדר המולדות שלה וממילא גם בסדר קביעות שנותיה דמיון גמור לתקופה הקודמת. הלוח העברי הוא לפיכך מחזורי, אבל המחזור הוא בן 689472 שנה והחלק ההיסטורי של הלוח העברי הוא רק חלק קטן של המחזור הזה. בפרק הראשון אנחנו מתארים שיטה קלה לחישובו של הלוח העברי ולחילופו של תאריך עברי לתאריך אזרחי (יוליאני או גריגוריאני) תוך שימוש במושג היום היוליאני. בפרק השני אנחנו בודקים את התקופה של הלוח העברי. אנחנו מראים שיש קשר הדדי בין סדר השנה במחזור של 19 שנה לבין הסִפרה האחרונה, כלומר הספרה הימנית של מולדה של השנה הזו.

אחר כך אנחנו מראים שאם בודקים את המולד של השנים השונות, ההסתברות של הופעת המספרים 0, 1, 2 עד 9 בספרה האחרונה, הימנית של המולדות של השנים השונות, איננה שווה. ההסתברות של הופעת המספרים 3 או 8 בספרה האחרונה היא 7.89% בעוד שההסתברות של הופעת המספרים 0, 1, 2, 4, 5, 6, 7 או 9 בספרה האחרונה היא 10.53%. בניגוד לממצא זה, למולדות השונים יש הסתברות שווה וממילא יש יחס בין שכיחות הניצול בדחייה מסוימת או בין שכיחות קביעה מסוימת לבין רוחב תחומם של המולדות המקבילים. העיקרון הזה הוא מקורב ובלתי מדויק לגמרי, אולם הקירוב משביע רצון עד כדי כך שאפילו המומחים קבלו את העיקרון הזה בלי הרהור.

אנחנו מראים, שהחישוב המדויק של שכיחות הניצול בדחייה מסוימת או שכיחות של קביעה מסוימת, דורש חישוב מפורט במשך כל התקופה הגדולה של הלוח העברי. בפרק החמישי אנחנו מסבירים איך אפשר לחשב בדרך קלה מתי מתרחש בפעם הראשונה מולד כלשהו. אנחנו מראים שדרך החישוב הזאת היתה כבר ידועה לתוכן רבי רפאל הלוי מהאנובר במאה ה-18. בפרק הששי אנחנו מסבירים איך אפשר לחשב את ארבע או שלוש ההזדמנויות מתי מולד כלשהו יהפך למולדה של שנה.

BDD

Bekhol Derakhekha Daehu

Journal of Torah and Scholarship

No. 28 – December 2013

Editor

Ely Merzbach

BAR-ILAN UNIVERSITY PRESS, RAMAT GAN

Editor: Ely Merzbach, Mathematics Dept., Bar-Ilan University

Sub-Editors: Yehuda Friedlander, Dept. of Literature of the Jewish People, Bar-Ilan University
Daniel Sperber, Talmud Dept., Bar-Ilan University

Founding Editor: Cyril Domb, z"l

Editorial Board:

Zohar Amar	Dept. of Land of Israel Studies, Bar-Ilan University
Yisrael Aumann	The Center for the Study of Rationality, The Hebrew University of Jerusalem
Joseph S. Bodenheimer	Jerusalem College of Technology (Machon Lev)
Aharon Enker	Faculty of Law, Bar-Ilan University
Dror Fixler	Faculty of Engineering, Bar-Ilan University
Aryeh Frimer	Chemistry Dept., Bar-Ilan University
Hillel Furstenberg	Mathematics Dept., Bar-Ilan University
Daniel Hershkowitz	Mathematics Dept., Technion, Haifa
Menachem Kellner	Dept. of Jewish History and Thought, Haifa University
Alexander Klein	Statistics Unit, Bar-Ilan University
Moshe Koppel	Computer Science Dept., Bar-Ilan University
David Leiser	Dept. of Behavioral Sciences, Ben Gurion University of the Negev
Yehoshua Liebermann	School of Business Administration, Netanya Academic College
Shabtai Avraham Hacohen Rapaport	Institute for Advanced Torah Studies, Bar-Ilan University
Samuel Safran	Dept. of Materials and Interfaces, Weizmann Institute of Science, Rehovot
Jacob Schacter	Rabbi Joseph Soloveitchik Institute, Boston
Meir Schwartz	Israel Association of Orthodox Jewish Scientists
Shubert Spero	Basic Jewish Studies Dept., Bar-Ilan University
Milon Sprecher	Chemistry Dept., Bar-Ilan University
Ari Z. Zivotofsky	The Leslie and Susan Gonda (Goldschmied) Multidisciplinary Brain Research Center, Bar-Ilan University

ISSN 0793-3894

©

Copyright Bar-Ilan University, Ramat Gan

All rights reserved, including those of translation.
No part of this journal may be reproduced or utilized in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying and recording, or by any information storage and retrieval system, without permission in writing from the publisher.

Printed in Israel, 2013
Lavi Ltd., Tel Aviv

CONTENTS

5 **J. Jean Ajdler:** The Period of 689,472 Years in the Jewish Calendar and Its Applications in Frequency and Probability Problems

45 English Abstracts

Hebrew Section

5 **Shlomo H. Pick:** Prof. Saul Lieberman and the Institute for Advanced Torah Studies at Bar-Ilan University: A Chapter Illuminating His *Weltanschauung*

15 **Erel Segal-haLevi:** Algorithm for Land Division and the Jubilee in Modern Times

45 **Uri Zur and Yehuda Ashkenazi:** *Megillah Afah*: The Measurement of the World According to R. Eliezer Hakalir's Perception

57 **Avraham Karsenty:** The Source of Aesthetics and Fibonacci Numbers in Talmud's Tales

75 **Zohar Amar:** Undiluted and Diluted Wine: Their Wine and Our Wine

97 **Mordechai E. Kislev:** Identifying the Acacia Trees of the Tabernacle

113 **Eran Raviv:** The Mathematical Structure of the "4-Gate Table" and the Prevalence Calculation in the Hebrew Calendar

129 **Gaby Ravenna:** The Generation of Secession and the Problem of Linguistic Ambiguity

137 **Yehuda Stupniker and Haggai Zilberberg:** Torah and TRIZ: Analysis of Ideas of Jewish Sages Using the TRIZ Approach

Tidbits

161 **Elchanan I. Meir:** Statistics and Grammar as Contributions in Understanding Bible: The Root K.T.R.

Book Review
163 **Israel Rozenson:** Review of *Flora of the Bible* by Zohar Amar (Hebrew)

Comments
169 **Haim Apfeldorfer:** A Comment on Ariel Cohen's "How Maimonides Chose his Epoch – Clarifications Regarding the Astronomical Calculations in his Sanctification of the New Moon" (*B.D.D.* 26, pp. 69-80)
170 **Ariel Cohen:** A Response to Haim Apfeldorfer's Comment

171 Hebrew Abstracts

List of Contributors

J. Jean Ajdler (civil engineer), 141/3 chaussé de Charleroi, 1060 Brussels, Belgium
Zohar Amar, Department of Land of Israel Studies and Archaeology, Bar-Ilan University
Haim Apfeldorfer, Department of Physical Standards, The National Physical Laboratory of Israel
Yehuda Ashkenazi, Department of Computer Sciences and Mathematics, Ariel University
Ariel Cohen, Institute of Earth Sciences, The Hebrew University of Jerusalem
Avraham Karsenty, Faculty of Engineering, Jerusalem College of Technology
Mordechai E. Kislev, Faculty of Life Sciences, Bar-Ilan University
Elhanan I. Meir, Otniel Yeshiva
Shlomo H. Pick, The Ludwig and Erica Jesselson Institute for Advanced Torah Studies (RA), Bar-Ilan University
Gaby Ravenna, Aran Library, Ben-Gurion University of the Negev
Eran Raviv, Department of Mathematics, Bar-Ilan University
Israel Rozenson, Efrata College, Jerusalem
Erel Segal-haLevi, Computer Science Department, Bar-Ilan University
Yehuda Stupniker, Ariel University
Haggai Zilberberg, Ariel University
Uri Zur, Israel Heritage Department, Ariel University

ENGLISH ABSTRACTS

PROF. SAUL LIEBERMAN AND THE INSTITUTE FOR ADVANCED TORAH STUDIES AT BAR-ILAN UNIVERSITY: A CHAPTER ILLUMINATING HIS *WELTANSCHAUUNG*

Shlomo H. Pick

The article discusses Prof. Saul Lieberman and his relationship to the Torah world. Part I enhances some of the material found in Marc Shapira's *Saul Lieberman and the Orthodox*. Part II discusses Lieberman's relationship with Israeli rabbis and Bar-Ilan University, especially its Department of Talmud. Part III provides new information concerning Prof. Lieberman and his relationship with and support of the Institute for Advanced Torah Studies at Bar-Ilan University, which is basically a yeshiva and a kollel in its classic form. His support reveals his allegiance to Halakhah as the only criterion for all activities.

ALGORITHM FOR LAND DIVISION AND THE JUBILEE IN MODERN TIMES

Erel Segal-haLevi

When the Israelites entered the land of Israel during the days of Joshua ben Nun, they were instructed to divide the land equally among them. They were also instructed to return the lands to their original owners once in 50 years. In our times, the lands are not divided equally, so it does not make sense to start counting towards the Jubilee, since this will only serve to keep the unequal division. On the other hand, in today's reality, it is not practical to actually take all lands and divide them equally. This paper presents a graph-based algorithm for gradual implementation of the Jubilee idea, thus ensuring that the number of land-owners will increase monotonically with minimal intervention in the land market. Agent-based simulations show that this algorithm converges to a state where every citizen has a land plot.

MEGILLAH AFAH: THE MEASUREMENT OF THE WORLD ACCORDING TO R. ELIEZER HAKALIR'S PERCEPTION

Uri Zur and Yehudah Ashkenazi

The present article deals with R. Eliezer HaKalir's understanding of the meaning of *zeret* (the "little finger" or "pinky") as a term denoting a unit of length, and the measurements of the universe as compared with those of the Torah.

The Tosafists cite HaKalir in connection with the following Talmudic passage (Eruvin 28a): "A folded [lit., flying] scroll, its length is twenty cubits, and its width is ten cubits, and when you unfold it, it would be [its extent] twenty by twenty [cubits], and since it is written, 'It was written within or without,' and if you peel it, how large would it be? Forty by twenty cubits. And it is written, 'Who has measured the waters in the hollow of his hand, and the heavens with a span He gauged'. Consequently, the entire universe is [equal to] one [part] in a three thousand and two hundred of the Torah."

In Eruvin 28a, s.v: "*echad*," the Tosafists quote HaKalir as follows: "Two thousand and four hundred in the world extended." R. HaKalir maintains that the size of the Torah is the same as that of the scroll (*megillah*), or 20 cubits (*amah*) by 40 cubits, thus totaling 800 square cubits.

Commentaries abound and debates are rife concerning the meaning of R. HaKalir's words. It is difficult to uphold any one definitive conclusion as to whether his opinion is that the size of the universe is equal to that of *zeret* (as did the Tosafists). Also, it appears that R. HaKalir distinguished between units of area and volume, unlike the text of the *sugya* in Eruvin and the Tosafot, a point which has confused some of the commentators.

The aim of the present article is to interpret R. HaKalir's view and to address the difficulties raised by the Tosafists in this connection. To do this, a series of different commentaries on R. HaKalir's words and the Tosafists' gloss will be taken into consideration.

THE SOURCE OF AESTHETICS AND FIBONACCI NUMBERS IN TALMUD'S TALES

Avraham Karsenty

The Talmud uses "axioms" describing man in his environment. One of them is brought in the Berakhot tractate: "Three things increase a man's self-esteem: a beautiful dwelling, a beautiful wife, and beautiful clothes." Beyond the spiritual approach, this axiom can be explained using the mathematical Golden Ratio (Phi) value. This assumed divine proportion appears in nature and the human body like a divine stamp, suggesting that the world is a planned creation. It exists not only in global architecture and art, but also in Noah's Ark, the Tabernacle, and the Temple. In this article, we demonstrate three novelties: 1) Even Talmudic axioms can be explained with mathematics; 2) the Golden Ratio, primarily cited in non-Jewish references, also appears in the Torah; and 3) the difficulty to identify the Golden Ratio in Torah texts is related not only to its different historical names, but also to the fundamentally different approach between Torah and other cultures.

UNDILUTED AND DILUTED WINE: THEIR WINE AND OUR WINE

Zohar Amar

In the hot Mediterranean climate of the Land of Israel and Babylon, wine may be produced by a natural manufacturing process similar to the techniques that were used in the past, delivering a product with a high percentage of alcohol and residual sugar. This allows for the production of a strong, sweet wine with a maximum alcohol content of 15.5% that may be preserved for a relatively extended period. Because of the high alcoholic content, it was accepted practice in many places in Mediterranean society during the Talmudic and Mishnaic periods to mix the wine with water, at various levels of dilution. It seems that the most common proportion was a ratio of 1:3, and this standard was ultimately accepted as a definition in Talmudic Jewish law and by Maimonides.

However, among the first religious decisors in Ashkenaz we find for the first time a distinction between "our" wine and "their" wine (and this later influenced the religious decisors of Sepharad). The explanation for this difference is related to climatic circumstances; indeed, the wine manufactured in Ashkenaz was weaker

than that generally found in the Middle East. It seems that as the parallel of latitude is more northern, the level of alcoholic content in the grapes decreases due to insufficient exposure to the sun. This explains why the rabbis ruled that there is no need to dilute the wine with water, and it is better to drink it unmixed. In fact, regions above the 50th parallel north are not suited to grape-growing and wine production, and therefore in the past, it was difficult in those regions to obtain wine, which was consequently very expensive. This is the source of the Ashkenazic custom of making *kiddush* on bread and allowing other high-status beverages to also be permitted for this purpose. The article discusses the various schools of halakhic thought for defining which beverages are appropriate for the blessing of *borei pri hagefen*, as well as determining the currently accepted standard in the Israeli wine industry.

The strength of wine is measurable today in absolute values using a vinometer, and if our interpretation is correct, one can precisely measure the halakhic "standard" for wine and determine the degree of dilution relative to the quantity of grapes in the wine or to the alcohol content in various wines – at a ratio of 1:3. In other words, one can propose determining a standard of at least 25% grapes in grape juice or wine.

In the strong wines of the Land of Israel, the undiluted wine can be mixed so as to ensure that its alcohol content is not less than 4%. Accepting this standard (for those who are not bound by the later Sephardic rabbinical rulings) may make it easier for those who are not accustomed to drinking strong wine, and who wish to perform the commandments in the strictest way by drinking the four cups on Passover using red wine rather than grape juice.

IDENTIFYING THE ACACIA TREES OF THE TABERNACLE

Mordechai E. Kislev

Two species of acacia were used for construction of the Tabernacle and its appurtenances: the white thorn (*Acacia albida*) was used for the poles and frames, and the Egyptian thorn (*Acacia nilotica* spp. *nilotica*) for the appurtenances, including the Holy Ark and the table. Here we assume that the Tabernacle was built from the best wood that was available to the ancient Hebrews, and these two acacias have clear advantages over their related species. In ancient Egyptian, the various acacia trees are called šnḏ.t, which made its way directly into Biblical Hebrew as *shitta* (שיטה). In our region, only the white thorn has a large enough

trunk to form the frame boards, which were 5 m high and 0.75 m wide. The Children of Israel would not have been able to cut and dry the boards in the short time period between their receiving the commandment to build the Tabernacle on Tishrei 11 and its completion on Adar 23 in the same year. They therefore must have brought lumber with them from Egypt. The crossbars were most probably made from the horizontal roots of the white thorn brought from Eretz Yisra'el and replanted in Egypt. The Holy Ark and the table which were used in the Tabernacle and the Temple for 850 and 480 years respectively (unlike the frame boards and crossbars that were in use for only 53 years) had to be made of an extremely stable wood, namely Egyptian thorn.

THE MATHEMATICAL STRUCTURE OF THE "4-GATE TABLE" AND THE PREVALENCE CALCULATION IN THE HEBREW CALENDAR

Eran Raviv

In previous papers (BDD 22 and BDD 26) we demonstrated that if we wish to calculate the prevalence of *simanei hashana* we must consider that the *molad* of the *rosh machzor* cannot occur continuously in all parts of the week (181440 parts).

In this paper we analyze the "4-gate table," an ancient table from the period of the Geonim. In order to understand the internal structure of the table, we explain the mathematical function of the *rosh machzor*. In the second part we divide the 4-gate table into its basic building blocks, regarding the internal structure of 19 years as *machzor katan*.

In the second part of this paper, we present a new method describing how to change these building blocks, after which we can rebuild the "new 4-gate table." From this new table we can calculate the prevalence of *simanei hashana* correctly and accurately.

THE GENERATION OF SECESSION AND THE PROBLEM OF LINGUISTIC AMBIGUITY

Gaby Ravenna

The linguistic schism that formed in the wake of the story of the Tower of Babel expressed itself not only in the formation of new languages, but also in the indistinctness of identical words. In this context there are four approaches:

The descriptive approach, formulated in *midrash* and *piyut*, focusing on a graphic description of the occurrences.

The social approach of Rabbi Samson Raphael Hirsch, who perceives linguistic ambiguity as an expression of social processes.

The imminent approach of Abraham Korman, according to which the change that occurred in the nature of language and its indistinctness is an inner and fundamental transformation.

The philological approach, represented by Samuel David Luzzatto and Isaac Samuel Reggio, who view the indistinctness of language as a result of various philological phenomena, and which is limited only to the instances where these phenomena occur.

From these approaches arise several principles that have applications in the field of information and knowledge – the awareness of language's indistinctness is necessary for coping with it, and ignoring it may lead to unbearable consequences.

Social homogeneity simplifies the exchange of information and its organization and retrieval. The narrower a field of knowledge is, the more uniform its language, and consequently, the exchange, organization and retrieval of that knowledge is more straightforward.

Expressions having different meanings from their literal meanings may reduce the efficiency of information systems. Even within a single language, many dialects exist and this should be taken into consideration when organizing information.

TORAH AND TRIZ: ANALYSIS OF IDEAS OF JEWISH SAGES USING THE TRIZ APPROACH

Yehuda Stupniker and Haggai Zilberberg

In this research, we performed a ground-breaking step analysis of Jewish sages' ideas using the Theory of Inventive Problem Solving (TRIZ), that was formulated by the Russian-Jewish thinker, Geinrich Altshuller. Dealing with problem solving is the main component of the thinking process, and theoretical and applied research regarding this topic has intensified in recent years. This research investigated the existence and meaning of the connection between the ideas of Jewish sages and TRIZ.

For the purpose of this study, fundamental TRIZ ideas, such as deciphering, contradiction defining, ideal solution, and screen thinking concept were described. Some ideas from mainstream Jewish sages were analyzed with examples from the Talmud and Jewish sages. The TRIZ system was used as a tool for the analysis of these examples. This initial step is based on the analysis of more than one hundred examples from Jewish sages throughout the generations. Our conclusion shows a clear connection between Jewish sages' thought and TRIZ with various applications. In addition, this is the first time the TRIZ approach has been used for the analysis of ideas from Jewish Talmudic thought.

© הוצאת אוניברסיטת בר-אילן 2013. כל הזכויות שמורות. קובץ זה מיועד למחבר בלבד ורק הוא רשאי להעבירו או להפיצו.

© Copyright Bar-Ilan University Press 2013. All rights reserved. This PDF is for the author's use and distribution only.

שלמה זאב פיק

על פרופ׳ שאול ליברמן והמכון הגבוה לתורה שעל יד אוניברסיטת בר-אילן – פרק מהשקפתו

המאמר מתאר את דרכו של פרופ׳ שאול ליברמן ויחסו לעולם התורה. חלק א׳ מרחיב כמה נושאים שמצויים בספרו (בשפה האנגלית) של מלך (מרק) שפירא על-אודות ליברמן והאורתודוקסיה. חלק ב׳ מתאר את היחס של רבני ארץ ישראל אליו, ובמיוחד את היחסים בין ליברמן לבין אוניברסיטת בר-אילן והמחלקה לתלמוד שבמוסד זה. בחלק השלישי מוצג חומר חדש על-אודות היחס של ליברמן לבין המכון הגבוה לתורה באוניברסיטת בר-אילן, שהוא מוסד ישיבתי מובהק. תמיכתו במכון מגלה שליברמן ראה את אמת ההלכה כמדד הבלעדי לכל פעילות.

מבוא

אישיות מיוחדת במינה בארצות הברית ובארץ ישראל היה פרופ׳ שאול ליברמן המנוח. כחוקר תלמוד, היה לו מוניטין בינלאומי, ומחקריו התלמודיים כגון התוספתא כפשוטה, ירושלמי כפשוטו, תשלום תוספתא, ועוד, הם אבן פינה לכל העוסק במדעי היהדות, חילוני דתי או חרדי. בעולם המדע אין גבולות, ואיש המדע האמיתי משתמש בכל המחקרים העומדים לרשותו.

אולם, במישור הדתי-תיאולוגי לא היתה הסכמה רחבה לדרכו, בשל הצטרפותו לשורות הסגל של בית המדרש לרבנים של התנועה המסורתית (הזרם הקונסרביטיבי) בארצות הברית. מצב זה תואר במונוגרפיה שיצאה לאור בזמן האחרון.[1] התנועה המסורתית פירשה ענייני הלכה בצורה שונה מן המקובל בעולם האורתודקסי, רבים מתלמידיו של ליברמן שימשו כרבנים בבתי כנסיות של תנועה זו ואימצו לעצמם היתרים לנסיעה לבית כנסת בשבת, ישיבה מעורבת בבתי כנסיות, מקהלות של נשים, ונגינה בעוגב במסגרת התפילות בשבת.

אמנם בחייו האישיים פרופ׳ ליברמן התנהג כאיש דתי, והוא אף עמד על המשמר, שתופעות כאלו לא יימצאו בבית הכנסת שבבית המדרש לרבנים. לליברמן היו קשרים עם רבנים ברחבי

* תודתי נתונה לרב משה רזיאל שליט״א שמסר לי את החומר על-אודות פרופ׳ שאול ליברמן והמכון הגבוה לתורה, וכן עבור תיאור המפגשים שהיו ביניהם. כמו כן, אני מודה לפרופסורים דניאל שפרבר, אבינעם כהן, ומאיר בר-אילן עבור החומר שמסרו לי עבור מאמר זה.

1 Marc B. Shapiro, *Saul Lieberman and the Orthodox*, Scranton: The University of Scranton Press, 2006. viii + 55 + 44 [in Hebrew] — להלן: שפירא.

העולם, אולם היחס אליו מצד רבנים מארצות הברית ומארץ ישראל היה אמביוולנטי, יחס מכבד שמלווה בתחושות ותהיות — האם הוא אכן "משלנו" או לא.

נראה שעדיין חסרים אספקטים מסוימים ליצירת תמונה שלמה של יחסים אלו. במאמר זה ננסה להשלים את החסר ולהוסיף נופך ליחסים המורכבים שהיו בין עולם האורתודוקסי לבין פרופ' ליברמן. יתר-על-כן, אחת מן הזוויות שלא נחקרה לגמרי היא יחסו של פרופ' ליברמן לאוניברסיטת בר-אילן, ובמיוחד למכון הגבוה לתורה, שהוא מוסד ישיבתי הנמצא בקמפוס של בר-אילן. בחלק הראשון נוסיף כמה פרטים ונעיר כמה הערות על המונוגרפיה הנ"ל. בחלק השני נעיר על יחסיו לרבני ארץ ישראל, ואנשי האקדמיה הדתיים כולל חברי הסגל של המחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר-אילן. ובחלק השלישי נתאר את היחסים המיוחדים בינו לבין המכון הגבוה לתורה שע"י אוניברסיטת בר-אילן.

פרופ' שאול ליברמן והממסד האורתודוקסי

הצטרפותו של ליברמן לצוות המורים בבית המדרש לרבנים בניו יורק בשנת 1940 גרמה למתיחות ביחסיו עם הממסד הרבני האורתודוקסי, במיוחד בארצות הברית. במונוגרפיה שנזכרה לעיל מתאר פרופ' מרק שפירא את היחסים ששררו בין פרופ' שאול ליברמן (1898–1983) ובין רבנים אורתודוקסים בארצות הברית ובארץ ישראל ומציג אף מכתבים ותעודות (בשפה העברית), במיוחד אחרי שליברמן התחיל ללמד במוסד זה, שהיה ספינת הדגל של התנועה הקונסרבטיבית (המסורתית) בארצות הברית. המחבר מצייר קווים לתולדות חייו של ליברמן, שעד הצטרפותו למוסד זה היה ידוע כמי ששייך למחנה האורתודוקסי. גלי ההלם שנוצרו אז בחברה האורתודוקסית מתוארים היטב על ידי שפירא, וכן הביקורת, ההתקפות והלעג על ליברמן, שלא חדלו עד יומו האחרון שם.

כשהייתי תלמיד בישיבת רבנו יצחק אלחנן בישיבה אוניברסיטה, זכור לי שבשיעוריו בגמרא (בשנים תשכ"ט-תש"ל) נהג מו"ר הרב יהודה פרנס שליט"א להדגיש את הסכנות הגלומות בתנועה הקונסרבטיבית, שכן שנים אחדות לפני כן היה מקובל שתלמידי הישיבה ומכללת הישיבה היו עוברים להמשך לימודיהם בבית המדרש לרבנים של תנועה זאת. כמו כן, מוסמכים של הישיבה היו משתלמים בבית מדרש זה, ואחר כך קיבלו משרות הנהגה דתית בבתי כנסיות של התנועה הקונסרבטיבית.[2] בהיותו בעל רקע ישיבתי מובהק וכלים מודרניים לניתוח התלמוד, הפך פרופ' ליברמן לכוכב מוסד זה והיו תלמידים שמצאו עניין בגישתו ללימוד התלמוד. כדי לעמעם את זוהרו של פרופ' ליברמן, נוהג היה הרב פרנס לספר שכשליברמן היה תלמיד בישיבת סלבודקה המפורסמת (באירופה לפני מלחמת העולם הראשונה), היה הרב יעקב יצחק רודרמן (1901–1987), שלימים ייסד את ישיבת נר ישראל שבבולטימור ועמד בראשה, "חבר חדר" שלו. כששמע על כך ראש הישיבה, הרב נתן צבי פינקל, ה"אלטר מסלבודקה" (1849–1927), העביר

2 תיאור מצב זה נמצא אצל שפירא, עמ' 16.

© Copyright Bar-Ilan University Press 2013. All rights reserved. This PDF is for the author's use and distribution only.

© הוצאת אוניברסיטת בר-אילן 2013. כל הזכויות שמורות. קובץ זה מיועד למחבר בלבד ורק הוא רשאי להעבירו או להפיצו.

מיד את הרב רודרמן הצעיר למקום אחר. המשמעות הייתה ברורה — כבר אז הבין הרב פינקל את הסכנה הנובעת מן הבחור שאול ליברמן.[3]

על אף ששפירא מתאר היטב את היחסים בין ליברמן ובין העולם האורתודוקסי, כמדומני שהנושא לא מוצה, נעיר כמה הערות על דבריו:[4]

בעמ׳ 6-7 של הספר מתואר הקשר בין הרב א״י הכהן קוק זצ״ל ובין ליברמן. בעניין זה יש להוסיף: ליברמן והרב קוק נהגו ללמוד בחברותא את ה״טור״ ומפרשיו. באחת הפעמים לא הופיע ליברמן ללימוד בחברותא מפני שבאותו היום הייתה מסיבה בבית הרב וליברמן היה סבור שלא יהיה פנאי ללמוד. למחרת, הרב זצ״ל נזף בו על שביטל את החברותא — לא מבטלים קביעות של תלמוד תורה. לאחר זמן כשפורים הגיע ובית הרב היה מלא וגדוש, הופיע ליברמן וטען שיש קביעות וצריכים ללמוד. הרב חייך והסכים שאכן יש קביעות ואין לבטלה והם למדו

3 כעין זה סופר בתוספת פרטים בספרו של הרב נתן קמינצקי Nathan Kamenetsky], *Making of a Gadol: A Study of Episodes in the Lives of Great Torah Personalities*, Jerusalem: Hamesorah Publishers, 2002, (מהדורה מקורית), עמ׳ 1190, הע׳ c, ושם כותב המחבר עוד על היחס בין הרב רודרמן לבין פרופ׳ ליברמן בשהייתם בישיבת סלבודקה. שפירא, ציטט סיפור זה בעמ׳ 6. שם בהע׳ 11 הוא גם העיר על טעות בנושא זה בספרם של שוחט וספירו, Elijah J. Schochet and Solomon Spiro] *Saul Lieberman: The Man and His Works*, N.Y.: The Jewish Theological Seminary of America, 2005, עמ׳ 101, הע׳ 195 [להלן שוחט וספירו]. בכלל נראה שאמנם יש מידע חשוב בספר זה של שוחט וספירו אבל הוא מגמתי ביותר. למשל, בעמ׳ 3-4 המחברים טוענים שאי אפשר להסתמך על הסיפורים שמסופרים על חייו בליטא או בירושלים, ולכן החליטו להשמיטם, אולי בגלל שהרבה מהם לא היו מחמיאים במיוחד. משום כך הסיפור הנ״ל אינו מופיע בפרק המתאר את שהייתו בסלבודקה, ולעומת זאת מובאים תיאורים מחמיאים מאנשים דגולים בעולם האקדמי שלמדו איתו בבית המדרש שם. אמנם, בעמ׳ 52 הסיפור הנ״ל אכן מופיע, ויש רושם שהמחברים ״קברו״ אותו לקראת הפרק על חייו, כדי לא ליצור רושם רע בתחילת הספר.

4 עוד הערות קצרות: עמ׳ 7, הע׳ 16, משפטי עוזיאל, חלק ג׳, הפניה זו מתאימה למהדורה המקורית של תרנ״ן [=ת״שן], אבל במהדורות יותר מאוחרות כגון משנת תשנ״ה וכן תש״ס, כרך זה של חו״מ מופיע כחלק ד׳, וכך הוא בפרוייקט השו״ת. עמ׳ 14-15 והע׳ 51, לעניין המחיצה בבתי כנסיות בארצות הברית במאה העשרים ובמיוחד בשנות החמישים, כדאי להוסיף את הסיפור שמסופר ע״י הרב צבי (הרשל) שכטר, ״מפניני רבינו: קונטרס בעניני פסק הלכה״, בית יצחק, לח, תשס״ו, עמ׳ 25-26. ״ושמעתי פעם מהר״ר זרובבל שוסהיים ז״ל, שכשהיה תלמיד צעיר ולומד בישיבה על סמיכה, היה נהוג שהרבה מהתלמידים הנצרכים קבלו על עצמם משרת רבנות על ר״ה ויו״כ בכדי להשתכר קצת כסף. ואף הוא ביקש מאת רבנו [= הרב יוסף דב סולובייצ׳יק (שז״פ)], אולי יוכל לסייע על ידו לקבל עבורו איזו רבנות בעיר בוסטון. ושאלו רבנו — בביכנ״ס אורטודוקסי או קונסרביטיבי, כי הלא יודע אתה שאפשר להשתכר יותר בביכנ״ס קונסרביטיבי. שאלו הצעיר ר׳ זרובבל, רבי, וכי מותר הוא להתפלל בביכנ״ס קונסרביטיבי, שיושבים הכל שמה בתערובת? ענה רבנו, לפי דעתי — ואני אומר דבר זה (כך א״ל ביידיש) במודעות גמורה של כל תוצאות דבריי — המתפלל בבית כנסת שיושבים שמה אנשים ונשים בתערובת, כמתפלל בקירכע [בכנסייה (שז״פ)] דמי, אך יודע אני שכמה רבנים-ת״ח [תלמידי חכמים (שז״פ)] לא מסכימים עמי בזה, (כי בשנים ההם היו הרבה בתי כנסיות שהורידו את מחיצותיהם והנהיגו תפילו בתערובת, ורבניהם שהיו ת״ח מיוראפ לא עזבו את משרתם), לכן אני אומר לך, אם תרצה לסמוך על המקילים - אסייע לך לקבל משרה שכזו, ואם תרצה לנהוג כדעתי - אז אסייע לך לקבל רבנות-אורתודוקסית״. לעומת סיפור זה, ראה בספרו של הרב צבי שכטר, מפניני הרב, ירושלים, תשס״א, עמ׳ מו-מז [= מהד׳ ירושלים, תשס״ה, עמ׳ נב]. נוסיף עוד, שבפרסום ה״קונטרס בעניני פסק הלכה״ בספרו של הרב שכטר, דברי הרב, ירושלים, תש״ע, עמ׳ רלג-רמב, הסיפור של מהר״ר זרובבל שוסהיים ז״ל אינו מופיע בכלל (מקומו היה צריך להיות בעמ׳ רלח).

© הוצאת אוניברסיטת בר-אילן 2013. כל הזכויות שמורות. קובץ זה מיועד למחבר בלבד ורק הוא רשאי להעבירו או להפיצו.

© Copyright Bar-Ilan University Press 2013. All rights reserved. This PDF is for the author's use and distribution only.

כשעה קלה, ואז הרב ביקש להפסיק עקב ההמולה שהייתה בביתו (שמעתי מד"ר זרח ורהפטיג ז"ל).[5]

בעמ' 17–18 שפירא דן במניעיו של ליברמן להצטרף לבית המדרש לרבנים. בשם חותנו, ר' מאיר בר-אילן, מסופר שלא היה לליברמן ביטחון כלכלי בארץ ישראל, ולכן חיפש משרה שבה יהיה לו ביטחון זה (שם, הע' 62). מלבד זה הוא מוסר עוד מניעים. ברצוני להוסיף מה ששמעתי מד"ר זרח ורהפטיג: ליברמן סיפר שכשאשתו הראשונה הייתה חולה, לא היה לו די כסף עבור תרופות לרפואתה. אחרי שנפטרה, ליברמן קיבל על עצמו שדבר כזה לא יחזור ולכן חיפש משרה שהכנסה בטוחה בצדה.[6]

נוסיף עוד הערה. שפירא מציין שהיו רבנים שלא רצו לצטט את ליברמן בשמו, ולכן הוא מציין רבנים ואנשים דגולים שלא נמנעו מלצטט אותו בשמו, ביניהם הרב יעקב יחיאל ויינברג והרב זאב לייטר. בהע' 164 הוא מתייחס לתוצאת חיפוש באמצעות פרויקט השו"ת, שלפיה באנציקלופדיה התלמודית מצוטט ר"ש ליברמן פעמים רבות. אכן כך נמצא 77 פעמים. אולם כל הציטוטים האלו מקורם רק בשלושה עשר הכרכים הראשונים.[7] שפירא לא מציין את עשרות הפעמים שספריו של ליברמן צוטטו בלי להזכיר את שמו כלל לצד ספריו, שבהם עורכי האנציקלופדיה השתמשו: לצד ספרו "הירושלמי כפשוטו" (יצא לאור בתרצ"ה — לפני שהגיע לניו יורק) נזכר בשמו 14 פעמים מתוך 29 אזכורים. ציטוטים מספרו "תוספת ראשונים" (יצא לאור בתרצ"ז-תרצ"ט עוד לפני שהגיע לבית המדרש לרבנים) הובאו יותר מ120 פעמים בלי הזכרת שמו של המחבר (ובשמו רק 45 פעמים). עולה על כולם — ההפניות ל"התוספתא כפשוטה" (כולל פעם אחת שבראשי תיבות: תוסכ"פ) — מתוך 200 פעמים שהספר הוזכר, רק בשבע מהן

5 ראה עוד שוחט וספירו, עמ' 52. ראה עוד מאמרו של ארי יצחק שבט, "מבחנים מעשיים המבטאים את אהדת הרב קוק ללימוד תורה ביקורתי-מדעי", טללי אורות, יד, תשס"ח, עמ' 267–268 על-אודות הקשר בין הרב קוק לבין ליברמן, ובמיוחד הע' 163 לנוסח אחר של סיפור זה. ראה ביתר הרחבה, הנ"ל, "קשריו של הרב קוק עם הפרופ' הרב שאול ליברמן", צהר, לה, טבת תשס"ט, עמ' 59–66, ולענייננו, הע' 10 עבור יותר פרטים. [נעיר שכל דבריו בפרק "הר"ש ליברמן והסמינר הקונסרבטיבי", בעמ' 64–66, טעונים בירור - הרי אין לנו שום דרך לדעת מה היה חושב רב קוק על מעשיו של ליברמן במקום זה. נוסיף שלפני מלחמת העולם השנייה דברו על איחוד בין מקום זה לבין ישיבה אוניברסיטה. כמו כן, אין להסיק משהייתו של הרב ד"ר ב"מ לוין בפנימייה ועבודתו במחקר שם שהרי סך הכל הוא השתמש בספרייה ולן במקום] נעיר שהחילוק של שפירא, עמ' 21, הע' 78, אם מותר ללמד תלמידים של בית המדרש לרבנים שלא במסגרת המוסד הזה, זכורני שכשהייתי תלמיד בירושלים בראשית שנות השבעים ואפילו יותר מאוחר, פגשתי תלמידים כאלו שלמדו בישיבת מרכז הרב בידיעת ראשי הישיבה שהם היו תלמידים בבית המדרש לרבנים של ניו-יורק — ואולי זה קשור לאותה חברותא בין ליברמן לרב קוק זצ"ל.

6 כך גם אישר בפני הרב אהרן כ"ץ, רבה של ק"ק דובבי עוז בר"ג ור"מ במכון הגבוה לתורה שע"י אונ' בר-אילן, שכך שמע מחותנו ר' בן-ציון סגל, ידידו של ליברמן. ראה עוד דברי שבט במאמרו הנ"ל בצהר, עמ' 66 שכתב כעין בזה בשם הרב שאר-ישוב כהן, וראה שם עוד סיבה למה ירד לארה"ב. נוסיף עוד סיפור על אודות רב דגול אחר שלימד בבית מדרש זה: שפירא, מספר בעמ' 10, שהרב אברהם סופר, המוציא לאור של רוב ספרי המאירי על התלמוד, לימד בבית המדרש לרבנים בתחילת שנות החמישים של המאה הקודמת. אמת הדבר, אבל איך הרב סופר בעצמו התייחס לנושא זה? מורי פרופ' שמעון שווארצפוקס סיפר לי (בערך בשנת תשל"ו) שפעם הזכיר למכרו, הרב אברהם סופר, את דבר שהייתו שם, והרב סופר ביקש לא להזכירו עניין זה.

© Copyright Bar-Ilan University Press 2013. All rights reserved. This PDF is for the author's use and distribution only.

© הוצאת אוניברסיטת בר-אילן 2013. כל הזכויות שמורות. קובץ זה מיועד למחבר בלבד ורק הוא רשאי להעבירו או להפיצו.

יוחס החיבור לליברמן, וכל אלו בעשרת הכרכים הראשונים. דבר זה אינו מפתיע, שהרי לכל ערך יש מחבר, ולכל אחד יש מטען משלו ביחסו לליברמן. יתר-על-כן, יש עורכים שלא רצו ששמם יתפרסם באנציקלופדיה התלמודית, והיה להם יחס עוין לליברמן ואם ציטטו אותו, עשו כך באופן אנונימי.[8]

פרופ׳ ליברמן ומוסדות אורתודוקסיים והרבנים בארץ ישראל

קריאה בחיבורו של פרופ׳ שפירא, יוצרת רושם שבדרך כלל הרבנים האורתודוקסים בארצות הברית התנגדו לליברמן באופן חריף, לעומת רבני ארץ ישראל שהיו פחות קנאים ושמרו על יחסים טובים איתו. נראה שהסיבה להבדל זה היא שרבני ארצות הברית עמדו בחזית המלחמה עם התנועה הקונסרבטיבית ולכן הרימו קול כנגד כל מי שתמכו בתנועה זאת, הן כנגד הצטרפות למסורתיים והן כנגד שיתוף פעולה עמהם. לעומתם, הרבנים בארץ ישראל היו רחוקים ממלחמה זאת ולא היו מודעים לקרבות בין שני הצדדים. יתר על כן, רבים מהם עדיין זכרו את ליברמן מימיו בירושלים, כראש מכון הרי פישל, כחברותא של הרב קוק, וכקרובו של החזון איש. לפיכך, יחסם היה יותר סלחני כלפיו, והם דנו אותו לכף זכות, יחס כזה לא היה יכול להיווצר בארה״ב בשל העימות החריף בין התנועות.[9]

7 נעיר שפעם אחת עורכי האנציקלופדיה התלמודית ציטטו בשמו את מאמרו של ליברמן בתרביץ, שנה ח׳, ראה אנציקלופדיה תלמודית, ערך ״הוראת שעה״, כרך ח׳, טור תק״ב, עמ׳ 138, וכן פעם בשמו את הקדמתו של ליברמן לספר ״פירושים למועד קטן מאת רבותינו הראשונים״ שיצא ע״י מכון הרי פישל לדרישת התלמוד, בשנת תרצ״ז, לזכרו של הרב קוק, ראה אנציקלופדיה תלמודית, ערך ״חול המועד״, כרך יג, טור רז, הע׳ 652.

8 דוגמה של יחס כזה של עורך אנונימי מובאת בספרו של שפירא, עמ׳ 34, הע׳ 125, בהקשר אחר. הרב דוד צבי הילמן זצ״ל סיפר לי שאכן בעשרת הכרכים הראשונים היו מצטטים את ליברמן בשמו, ואז הגיע מכתב מארצות הברית מרבנים החברים בהסתדרות רבני אמריקה של האורתודוקסיה המודרנית שטענו שנוהג זה מפריע למאבקם של הרבנים האורתודוקסים ברבנים קונסרבטיבים, ואיך ייתכן שמפרסמים בשמו וכו׳. אכן מכרך י או יא, הפסיקו בדרך כלל להזכיר את שמו של ליברמן ומזכירים רק את שם הספר (וכן שמע ידידי פרופ׳ ש״ז הבלין מן הרד״צ הילמן, והוסיף פרופ׳ הבלין שמחצית הציטוטים בשמו הם פרי אותו עורך אנונימי הנ״ל!). אוסיף עוד סיפור אישי: כשביקרתי בביתו של רד״צ הילמן זצ״ל ראיתי את התוספתא כפשוטה במקום בולט בארון הספרים שלו. הערתי לו שבארון הספרים של רבני חו״ל לא יעשה כן, עקב פעילותו של ליברמן בבית המדרש לרבנים. בפעם הבאה שביקרתי כבר לא נמצאו הספרים במקומם הבולט, וכששאלתי איפה הם, הוא הצביע לפינה ואמר שאחרי ביקורי הוא שינה את מקומם.

9 אולם ראה בשפירא, עמ׳ 41 את הרשימה של רבנים שהתכתבו עם ליברמן אחרי 1949, השנה שליברמן נעשה אחראי על תכנית הרבנים של הסמינר. אמנם רוב השמות הם מארצות הברית, אבל הרגשתי היא כמו שכתבתי כאן, שרבני א״י שמרו על יחס יותר חם עם ליברמן, וכן ראה שוחט וספירו, עמ׳ 64. נוסיף שהרב ווינברג קיים יחסים טובים עם אנשי אקדמיה מכל הזרמים, החל משמואל אטלס בקולג׳ של הרפורמים בסינסינטי וכלה בפרופ׳ א״א אורבך בארץ ישראל, ואם כן, אין פלא שהיו לו יחסים טובים עם ליברמן. היחסים בין הרב יוסף דב סולובייצ׳יק לבין ליברמן מתוארים אצל שפירא, עמ׳ 43-46 וראה במיוחד הע׳ 171, ואין כאן המקום לחזור על זה. נעיר ששפירא ציטט מכתב של הרב סולובייצ׳יק לליברמן בעמ׳ 41, ובהע׳ 159 הוסיף שהוא הודה לליברמן עבור עותק של התוספתא כפשוטה. אני התרשמתי יותר מן החידושי תורה ששלח הרב לליברמן, כהמשך לשיחה שהייתה להם באמצע הרחוב, דברי תורה שיש להם השלכות להלכה ולמעשה. על היחס המיוחד ביניהם ראה עוד הסיפור המרגש בסוף ספרם של שוחט וספירו, עמ׳ 234-235. כאן המקום להעיר על דברי שפירא,

© הוצאת אוניברסיטת בר-אילן 2013. כל הזכויות שמורות. קובץ זה מיועד למחבר בלבד ורק הוא רשאי להעבירו או להפיצו.

© Copyright Bar-Ilan University Press 2013. All rights reserved. This PDF is for the author's use and distribution only.

זאת ועוד, כבר ציינתי שבכל הנוגע למחקר תלמודי אקדמי לא היו קיימים שום גבולות פוליטיים, והן החוקר האורתודוקסי והן החוקר החילוני, השתמשו בספריו של ליברמן והתייחסו למחקריו. חוקרים הקשורים לישיבה אוניברסיטה, ואלו שהיו קשורים לאוניברסיטת בר-אילן, מוסדות שחרטו על דגלם חברות בתנועות אורתודוקסיות, התייחסו לליברמן בכבוד רב ואפילו הזדקקו לשירותיו והיו חברים שלו. אולם בישיבה אוניברסיטה בארצות הברית לא היה ניתן להביע יחס זה בגלוי לגמרי, אם מפני התחרות בין המוסדות (בית המדרש לרבנים וישיבה אוניברסיטה) שכל אחד ייצג תנועה אחרת והמתחים ביניהם, אם מפני הרגישות סביב דמותו של ליברמן.[10] לעומת זאת, בארץ ישראל לא היו שום בעיות כאלו, דבר שבא לביטוי גם באזכור שמו בחיבורים תורניים, כגון באנציקלופדיה התלמודית כפי שתואר לעיל.[11]

כמו כן אנשי הסגל האקדמי וראשי אוניברסיטת בר-אילן קיימו יחסים חמים איתו מאז הקמת האוניברסיטה עד סוף ימיו.[12] בשנת 1971 הוא קיבל ד"ר לשם כבוד מאוניברסיטת בר-אילן. בשבת פרשת תזריע-מצורע שנת תשמ"א אף השתתף פרופ' ליברמן בארוע של המחלקה לתלמוד באוניברסיטה, שארגן אחיינו, פרופ' מאיר בר-אילן. שבת זו השאירה רושם אדיר על המשתתפים. פרופ' אבינועם כהן תיאר אחרי יותר מעשרים שנה שאלה ששאל אותו בתחום המחקר, באותה שבת.[13] פרופ' ישראל תא-שמע ז"ל סיפר על שאלה/חידה שהוא שמע עשרות

עמ' 6, שליברמן לא כתב 'חידושי תורה' "in the normal yeshiva sense of the word", כמדומני דברי תורה במובן זה בלועים בתוך ספרו הגדול "תוספתא כפשוטה", ראה לדוגמה בתוספתא כפשוטה לחגיגה, עמ' 1277, ד"ה שמחה נוהגת, שליברמן כתב "שני דינים" בשמחה — "מן התורה ישנן שני מיני שמחות בחג" ומה שהאריך שם [וכן שמעתי בשיעור ממורי הרב אהרן ליכטנשטין שעסק בדברי ליברמן אלו].

10 לדוגמה, אליהו שטרן ומאיר כץ פרסמו מאמרם "התחייבות מוחלטת: תולדות אדם המזיק", בית יצחק, לא, תש"ס, עמ' 262-272, והוא מחקר תלמודי שמצטט כתבי-יד ודן בהתפתחות ההלכה מתקופת התלמוד עד לתקופה הבתר-תלמודית — מאמר שלא היה מבייש במות אקדמיות כמו סידרא ותרביץ. כמו כן, המחברים ציטטו בהע' 1 את "רש"י פרידמן" ומאמרו בלשוננו לח, וכן את "רד"ה" וספרו מקורות ומסורות ב"ק. בהע' 7 הביאו את "הגר"ש ליברמן" וספרו תלמודה של קיסרין, ובהע' 23 ציטטו את "הגר"ש ליברמן" בתוספתא כפשוטה. אחרי הדפסת החוברת וכששמו לב לדבר ראשי הישיבה, נבוכו מאוד הן מעצם התוכן והן מתוארי הכבוד. לכן עצרו את הפצת החוברת ואפילו קראו להחזיר את העותקים שכבר הופצו והחוברת הפכה לנדירה ביותר.

11 נוסיף שהעורך הראשון של האנציקלופדיה התלמודית היה הרב מאיר בר-אילן, וממילא אין לצפות ליחס עוין כלפי ליברמן, שהרי הוא היה חותנו! [כך העירני הרד"צ הילמן זצ"ל.] העורך הבא היה הרב שלמה זוין שלאורך כל השנים היה לו יחס חם לליברמן, ראה שפירא, עמ' 37-38, 41.

12 על-אודות מעורבותו של ליברמן באוניברסיטת בר-אילן בכלל, ראה שוחט וספירו, עמ' 143-145, ונראה לפי המקורות שאפשר להרחיב גם פרק זה. במאמרו של י' תבורי, "המחלקה לתלמוד: בין תלמוד לתורה שבעל-פה" בתוך: אוניברסיטת בר-אילן: מרעיון למעש, כרך א', אבני דרך ותולדותיהן של מחלקות, רמת-גן 2006, עמ' 193-204, אין שום זכר לליברמן. כמו כן בפרקי המבוא של הספר אין שום זכר לליברמן, למרות שבפרסומים הרשמיים של בר-אילן, הוא מופיע כאחד מן החבורה של פנחס חורגן שרצו להקים מוסד שבמהלך השנים הוא אוניברסיטת בר-אילן, ראה: http://www.biu.ac.il/General/biu_history.html [שמו לא מופיע במהדורה העברית].

13 ראה אבינועם כהן: [Avinoam Cohen], "On the Redaction of the Sugyah '*Zeh Neheneh ve-Zeh le Haser*' (B. B.Q. 20A-21A)," *Review of Rabbinic Judaism*, 8 (2005), עמ' 72, הע' 56.

© הוצאת אוניברסיטת בר-אילן 2013. כל הזכויות שמורות. קובץ זה מיועד למחבר בלבד ורק הוא רשאי להעבירו או להפיצו.

© Copyright Bar-Ilan University Press 2013. All rights reserved. This PDF is for the author's use and distribution only.

שנים לפני כן מהרב גורן ז״ל, ובשבת בבוקר לפני התפילה שאל את ליברמן, ואחרי בערך שלוש דקות ליברמן ענה. נראה שבאותן שלוש דקות דפדף ליברמן בין דפי הירושלמי בראשו כסדר עד מסכת סוטה כדי לענות על השאלה![14]

נוסיף עוד אנקדוטה שסיפר לי הרב משה רזיאל (ראש המכון הגבוה לתורה, תשל״ו-תשס״א) שהשתתף אף הוא באותה שבת. לפני קבלת שבת בא אליו פרופ׳ ליברמן וביקש ממנו שישאל איזו קושיה (והוסיף הרב רזיאל שכך הוא נהג כמעט בכל פעם שנפגשו). הרב רזיאל שאל אותו על דברי בעל הטורים בחומש בראשית וכן בפרשת מצורע, שבחטא אדם הראשון לקה האדם במיתה, חווה בזיבה, והנחש בצרעת. הרב רזיאל שאלו, היכן מצינו צרעת בבעלי חיים? הרי מצינו נגע רק באדם, בכלים, בעור או בבגד צמר או פשתים, ובבתים, אבל לא בבעלי חיים. הדבר היה סמוך לקבלת שבת, במשך כל התפילה ליברמן הסתובב כארי בסוגר עד שפרופ׳ מאיר שמחה פלדבלום בא לרב רזיאל ושאלו: מה עשית לפרופ׳ ליברמן? הרב רזיאל ענה: ״הוא ביקש קושיה ושאלתי.״ מיד עם תום התפילה הוא בא לרב רזיאל כמעט בריצה ואמר שהוא נזכר שהנושא נדון בהגהות הרד״ל על מדרש רבה בבראשית, והוא אמר שנשילת העור אצל הנחש קשורה לצרעת שלקה בה.[15]

מלבד אותה שבת מחלקה, פרופ׳ ליברמן מסר סדרה של שלוש הרצאות למחלקה לתלמוד שבאוניברסיטת בר-אילן באותו סמסטר.[16] מכאן שלפרופ׳ ליברמן היה קשר הדוק עם אנשי המחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר-אילן.

פרופ׳ ליברמן והמכון הגבוה לתורה

הקשר בין ליברמן לבין אוניברסיטת בר-אילן מצא ביטוי מיוחד ביחסו של ליברמן למכון הגבוה לתורה, שהוקם על יד אוניברסיטת בר-אילן באלול תשל״ב, בעבור תלמידים, במיוחד בוגרי ישיבות הסדר [ולאחר שנתיים גם בוגרי ישיבות תיכוניות] שרוצים להתמחות במקצועות שלהם בתוך האוניברסיטה, ולהימצא במסגרת ישיבתית כמו זו שהתרגלו אליה בלימודם בישיבות לפני שבאו לבר-אילן.[17]

14 ישראל משה תא-שמע, ״לזכרו של הגר״ש ליברמן,״ כנסת מחקרים, ח״ד, תש״ע, עמ׳ 337-339 [במקור הוא נדפס בתוך: *Saul Lieberman (1898-1983): Talmudic Scholar and Classicist*, ed. M. Lubetski, Jewish Studies Series, Vol. 23 (Lewiston, N.Y.: Edwin Mellen Press, 2002), עמ׳ 88-90].

15 הרב רזיאל שלח לי את הסיפור במכתב אישי ב-18/04/2010.

16 כך סיפר לי פרופ׳ דניאל שפרבר בשיחה פרטית.

17 לתולדות המכון הגבוה לתורה, ראה מאמרו של הרב אהרן כ״ץ, ״המכון הגבוה לתורה: תורה בהיכלי המדע״, בתוך: אוניברסיטת בר-אילן: מרעיון למעש, כרך א׳, אבני דרך ותולדותיהן של מחלקות, רמת-גן 2006, עמ׳ 567-580 [להלן: כ״ץ]. ראה שם, שבראשית ימי המכון לא התקבלו בוגרי ישיבות תיכוניות שלא המשיכו ללמוד בישיבה גבוהה כל שהיא (עמ׳ 570) ורק באלול תשל״ד התקבלו בוגרי ישיבות תיכוניות למסלול מיוחד (עמ׳ 573). הרב כ״ץ מספר שראש המכון הראשון היה הרב צבי דב קנוטופסקי ״שנמצא מתאים למוסד החדש שהקימה אוניברסיטת בר-אילן״ (עמ׳ 569). כמדומני שיש להעיר שהרב קנוטופסקי היה מבחירי תלמידיו של הרב יוסף דב סולובייצ׳יק זצ״ל, וזכה לקבל ממנו מלבד ״יורה יורה״, גם ״ידין ידין״, כלומר הוכתר ע״י הרב

© הוצאת אוניברסיטת בר-אילן 2013. כל הזכויות שמורות. קובץ זה מיועד למחבר בלבד ורק הוא רשאי להעבירו או להפיצו.

© Copyright Bar-Ilan University Press 2013. All rights reserved. This PDF is for the author's use and distribution only.

כבר בשנה הראשונה לקיום המכון רצה מר לודוויג יסלזון, החשוב שבתומכי המכון, במעורבותו של פרופ׳ ליברמן בהקמת המכון, וביקש שליברמן יעבור על קורות החיים של כל אחד מתלמידי המכון (לכל הפחות בתחילה), ועוד דיבר על האפשרות לשלב את פרופ׳ חיים סולובייצ׳יק, בנו של הרב יוסף דב סולובייצ׳יק בהוראה הן במכון והן באוניברסיטה עצמה. הרב קנוטופסקי, ששימש כראש המכון בראשיתו, בעצמו פגש את ליברמן לפני פתיחת המכון באלול תשל״ב, וסיפר ש״הוא [= ליברמן] רוצה שילמדו ׳טור׳ ומן הטור לסוגיות, ומטרת הלימוד תהיה לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא״.[18] הרב קנוטופסקי בעצמו צידד בלימוד תורה לשמה, ובזה נראה שפרופ׳ יצחק גילת תמך בו, לעומת מסלול של רבנות שתמך בו ד״ר זרח ורהפטיג, ונראה שליברמן גם חשב בכיוון זה.[19] בקיץ הוקמה הנהלת המכון הגבוה לתורה, ופרופ׳ שאול ליברמן היה אחד מחברי ההנהלה ביחד עם ראש המכון, ד״ר זרח ורהפטיג, פרופ׳ גילת, מר לודוויג יסלזון, פרופ׳ עזרא ציון מלמד, ועוד אישים מאוניברסיטת בר-אילן.[20] למותר לציין שמצב כזה היה כמעט בלתי אפשרי בארצות הברית: שום ישיבה או מוסד תורני הקשור לזרם האורתודוקסי לא היה מקבל את פרופ׳ שאול ליברמן כחבר הנהלה.[21] נוסיף שליברמן ראה במכון מוסד תורני, ולא מוסד אקדמי, לעמדתו זו הצטרפו פרופ׳ גילת ופרופ׳ מלמד: לימודים אקדמיים של התלמוד מיועדים למחלקה לתלמוד בפקולטה ליהדות, במכון הגבוה לתורה, לומדים תורה במתכונת ישיבתית, לפי מסורת הישיבות של מזרח אירופה, ובמיוחד דרך הלימוד שהתפתחה בליטא. נראה שקריאתו של ליברמן ללמוד דווקא על פי סדר הטור משקפת את געגועיו לחברותא שהייתה לו עם הרב קוק זצ״ל.

היחס בין סוגי הלימוד, אקדמי וישיבתי, קיבל ביטוי בדיונים שהתנהלו על הקמת מבנה קבע למכון הגבוה לתורה בתוך הקמפוס של בר-אילן: האם לבנות בניין אחד משולב למדעי היהדות עם בית המדרש של המכון, או לבנות בניין נפרד למכון הגבוה לתורה. הוויכוח הוכרע על ידי מר יסלזון, והוא קבע שיהיה בניין אחד נפרד למכון הגבוה לתורה ובניין שני נפרד למדרשה לנשים

כראוי לכהונת דיין בישראל. נוסף על כך, הרב קנוטופסקי היה בין היחידים שהרב זצ״ל היה מדריכו לתואר שלישי בפילוסופיה, אולם הוא לא סיים את לימודיו וכתיבת התיזה עבור תואר זה בפילוסופיה.

18 כ״ץ, עמ׳ 570.

19 כ״ץ, עמ׳ 570-571. בעמ׳ 571 קבע הרב קנוטופסקי ש״צריך להיות קירוב דעות בין הפרופ׳ [= פרופ׳ גילת] לבין פרופ׳ ליברמן״. כמדומני שהיה לרב קנוטופסקי קשר הדוק עם פרופ׳ ליברמן בשנה שכיהן כראש המכון יותר מכל זמן שהייתו בארצות הברית.

20 כ״ץ עמ׳ 571. על-אודות מעורבותו של ליברמן בהקמת המדרשה לנשים, ראה הרב יצחק קראוס, ״המדרשה לנשים: המהפכה השקטה״, בתוך: אוניברסיטת בר-אילן: מרעיון למעש, כרך א׳, אבני דרך ותולדותיהן של מחלקות, רמת-גן 2006, עמ׳ 583.

21 נעיר שכל זמן שאשתו הייתה מנהלת של בית ספר שולמית לבנות, ליברמן לא התערב בבית ספר בכלל כדי שלא לעורר ביקורת על בית ספר השייך לזרם האורתודוקסי, ראה מאמרו של הלל גולדברג: [Hillel Goldberg], "Discontinuities: The Case of Saul Lieberman," *Tradition*, vol. 40, no. 3, עמ׳ 69, 74. בתמוז תשל״ג הופיע מאמר ביקורת בעיתון ״המודיע״, ראה כ״ץ, עמ׳ 571, והשווה לדברי שפירא, עמ׳ 34 והע׳ 127 [ותאריך ייסודו של המכון בהערה זאת טעון תיקון].

© Copyright Bar-Ilan University Press 2013. All rights reserved. This PDF is for the author's use and distribution only.

© הוצאת אוניברסיטת בר-אילן 2013. כל הזכויות שמורות. קובץ זה מיועד למחבר בלבד ורק הוא רשאי להעבירו או להפיצו.

בתוך הקמפוס, והוא אף תרם תרומה מכובדת להקמת בנינים אלו.[22] אולם חודש לאחר מכן חלה כנראה נסיגה מסוימת מתוכנית זו, ועלה מחדש הרעיון לכלול את כל לימודי היהדות, הן האקדמיים, והן הישיבתיים המסורתיים, הן של בנים והן של בנות, בבניינים שיהיו סמוכים לגמרי לבניין של הפקולטה למדעי יהדות, כשרק קיר או גדר חיה חוצצים ביניהם. בשבועות שלפני קיום הישיבה של ועדת הבנייה שהתקיימה בד׳ טבת תשמ״א (11.12.1980) היה שפע של פעילות מצד פרופ׳ ש׳ שפרכר, פרופ׳ גילת, והרב משה רזיאל (שכיהן אז כראש המכון) שמטרתו הייתה לסכל שינויים מהתכנית שסוכמה בעבר. באותה ישיבת ועד הבנייה הביע פרופ׳ ש׳ שפרכר אי שביעות רצון ש״הדב הגדול׳ [= בניין הפקולטה למדעי יהדות] מחבק את שתי היחידות הקטנות [= בניין המכון הגבוה לתורה והמדרשה לנשים], זו נקודה פסיכולוגית שאין להתעלם ממנה״.[23]

בין שאר הפעולות שננקטו במטרה לסכל שינוי בתוכנית הבנייה המקורית, הייתה פנייה לפרופ׳ ליברמן, ששהה בתקופה ההיא בארצות הברית, להתערב לטובת המכון כדי לממש את ההשקפה שיש להקים בניינים נפרדים לגמרי לבנים ולבנות, ללמוד תורה במתכונת המקובלת מדור לדור, ולקיים במסגרת נפרדת לימודים אקדמיים של הפקולטה למדעי היהדות. הרב רזיאל פנה לפרופ׳ ליברמן בבקשה להתערב בנושא, ופרופ׳ ליברמן השיב לו:[24]

> בעה״י עש״ק פרש׳ וישלח תשמ״א
> רב נכבד מאד,
> את מכתבך קבלתי, וגם דברו אתי פרופ׳ רקמן וד״ר וורהפטיג בטילפון
> קשה לי להתערב מרחוק מבלי לראות את המקום ולהכיר את הפרטים.
> בדרך כלל במחלוקת של רבנים (או ראשי ישיבות) עם בעלי בתים הראשונים
> צודקים. ובראשונה עלינו לדון אם החידושים שרוצים לעשות הם
> ע״פ ההלכה, והוא, כמובן, המכריע. אבל ישנם עניינים של מראית
> העין, של לעז, ושל מאמרו של רב אסי, הסר ממך עקשות פה ולזות
> שפתים.[25] ומאידך גיסא מחלוקת ונזק חומרי לת״ח וכיוצא בו. אגיע
> אי״ה בארץ בתחילת האביב ומקוה להשאר בארץ כחצי שנה,
> ואני מקוה שבעזרת הש״י נמצא עצה כיצד להחלץ מן המצב
> ולמנוע חלול השם.

22 עד אז התקיימו הלימודים של המכון בבניין המשרדים של המכינה המרכזית לישיבות בני עקיבא בגבעת שמואל, ראה כ״ץ, עמ׳ 575–576 (בהע׳ 21 נפלה טעות בתאריך הלועזי הראשון וצריך להיות: (30.3.1978).

23 פרטיכל של ישיבת ועדת הבניה שהתקיימה בד׳ טבת תשמ״א (11.12.1980), עמ׳ 3. שם הוא גם הסתייג מקירוב הבניינים ודרש מרחקים יותר גדולים.

24 תודתי לרב רזיאל שליט״א שהראה לי אגרת זו השמורה עמו.

25 יבמות כד, ב; כתובות כב, ב.

© הוצאת אוניברסיטת בר-אילן 2013. כל הזכויות שמורות. קובץ זה מיועד למחבר בלבד ורק הוא רשאי להעבירו או להפיצו.

© Copyright Bar-Ilan University Press 2013. All rights reserved. This PDF is for the author's use and distribution only.

בפ"ש[26] ובברכה
שאול ליברמן

ברור מעל לכל ספק, שליברמן ראה את אמת ההלכה כמדד הבלעדי לכל פעילות: "ובראשונה עלינו לדון אם החידושים שרוצים לעשות הם ע"פ ההלכה, והוא, כמובן, המכריע". מלבד ההלכה הצרופה, יש כאן גורמים מטא-הלכתיים: "אבל ישנם עניינים של מראית העין, של לעז" ונראה שהכוונה לחיבור הבניינים. לבסוף יש גם דאגה כנה למחלוקת ולמצבם של תלמידי חכמים ונזק ממוני: "ומאידך גיסא מחלוקת ונזק חומרי לת"ח וכיוצא בו". יש לציין גם את השקפתו כלפי בעלי בתים: "בדרך כלל במחלוקת של רבנים (או ראשי ישיבות) עם בעלי בתים הראשונים צודקים".

כמו כן, ברור ממכתב זה שפרופ' ליברמן הרגיש עצמו כחלק מהעולם התומך בתורה, בתלמידי חכמים, ברבנים ובראשי ישיבות, וגם כאיש שמכריע כל דבר על פי ההלכה.[27] נוסיף, שכשנפטר פרופ' ליברמן בדרך לארץ ישראל שנתיים וחצי לאחר דברים אלו, חברו מר יסלזון, פעל להסב את שם בית המדרש במכון הגבוה לתורה ל"בית שאול" על שמו, ובשנים הראשונות לאחר פטירתו, קיים המכון יום עיון לזכרו לפני יום השנה לפטירתו, שבין המשתתפים בו היו ד"ר זרח ורהפטיג והרב שאר-ישוב כהן, שמלבד היותו רב ראשי לחיפה, גם כיהן כראש מכון הרי פישל, המוסד שבו כיהן גם פרופ' ליברמן, לפני שיצא מן הארץ לקבל את המשרה בבית מדרש לרבנים בניו יורק.

סיכום

אי אפשר לצייר את דמותו של פרופ' שאול ליברמן בשחור ולבן, הוא היה אדם מורכב. מחד גיסא היה קשור לרבנים, תורה, חידושי תורה, ומאידך גיסא, מקום פעולותיו היה בעייתי ממבט העולם האורתודוקסי. ליברמן מקובל כאחד מהענקים שבין חוקרי מדעי היהדות במאה העשרים על ידי כל חוגי היהדות, אבל פעולותיו בבית המדרש לרבנים ועצם שהייתו שם נראות בעייתיות. מאמר זה מוסיף נופך לקשריו של ליברמן עם עולם התורה והממסד הדתי בארץ ישראל, ובמיוחד עם המכון הגבוה לתורה. עד יומו האחרון עמד פרופ' ליברמן לימינו של הבית המדרש, ופעל לשמר את האופי התורני של המקום.

26 בפריסת שלום.
27 נראה שליברמן אכן הרגיש עצמו כיהודי אורתודוקסי ובזה אני מסכים עם דברי שפירא, עמ' 19 והע' 72.

© הוצאת אוניברסיטת בר-אילן 2013. כל הזכויות שמורות. קובץ זה מיועד למחבר בלבד ורק הוא רשאי להעבירו או להפיצו.
© Copyright Bar-Ilan University Press 2013. All rights reserved. This PDF is for the author's use and distribution only.